

اسم مصدر - حاصل مصدر

تألیف

دکتر محمد معین

به کوشش

دکتر مهدخت معین

کتابخانه ملی - کتابخانه مجلس

- سرشناسه: معین، محمد، ۱۲۹۱ - ۱۳۵۰.
عنوان و نام پدیدآور: اسم مصدر - حاصل مصدر / تألیف محمد معین؛ به کوشش مهدت معین.
مشخصات نشر: تهران: صدای معاصر، ۱۳۹۴.
مشخصات ظاهری: ۱۳۲ ص.
فروست: طرح دستور زبان فارسی؛ ۲.
شابک: 978-600-6298-42-9
وضعیت فهرست‌نویسی: فیپا
یادداشت: کتاب حاضر در سال‌های متفاوت توسط ناشران متفاوت منتشر شده است.
موضوع: فارسی - اسم مصدر.
شناسه افزوده: معین، مهدت، ۱۳۲۵ - ، مصحح.
رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۳ الف ۶ م / PIR۲۷۸۱
رده‌بندی دیویی: ۴ فا ۵
شماره کتابشناسی ملی: ۳۶۴۲۲۳

- نام چاپ ▶ اسم مصدر - حاصل مصدر
تألیف ◆ دکتر محمّد معین
به کوشش ◆ دکتر مریخت معین
حروفنگار ◆ اصغر میرزاده
نمونه خوان ◆ میترا افشار
نوبت چاپ ◆ نخست، ۱۱۰۲
شمارگان ◆ ۶۰۰ جلد
لیتوگرافی ◆ صدف
چاپ متن ◆ مهارت
چاپ جلد ◆ ژیک چاپ
صحافی ◆ حقیقت نو
شابک ◆ ۹۷۸-۶۰۰-۶۲۹۸-۴۲-۹
قیمت ◆ ۷,۰۰۰ تومان

حق چاپ محفوظ است.

دفتر نشر: انقلاب، خیابان دانشگاه، شماره‌ی ۶۸ واحد ۸

تلفن ۶۶۹۷۸۵۸۲ - ۶۶۹۷۹۳۵۱

فروشگاه مرکزی: فلکه‌ی دوم تهرانپارس، خ جشنواره، شماره‌ی ۲۲۹

تلفن ۷۷۷۳۱۶۱۱ - ۷۷۷۰۲۷۶۸

پایگاه اینترنتی: www.sedayemoaser.com

این کتاب با مشارکت و حمایت معاونت امور فرهنگی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی چاپ شده است.

فهرست مطالب

۲. اسم مصدر	۹	مقدمه
I - اسم مصدرهای شینی	۱۱	نشانه‌های اختصاری
۱ - شن	۲۴	
۲ - شت	۲۷	دیدگاه
۳ - ش	۲۸	تدوین دستور زبان فارسی
تسمیه	۲۹	طرح دستور زبان فارسی
موارد استعمال	۲۹	مختصات رساله‌های دستوری
تلفظ ماقبل شین	۳۰	روش کار
ساختمان	۳۴	نظریات مختلف
کلمات مفرد	۳۴	سلسله جدید
۲. کلمات مرکب	۵۰	
موارد استعمال	۵۰	
۳. سمایی بودن اسم مصدر شینی	۵۳	
۴. توضیحاتی راجع به بعض کلمات		
مختوم به شین	۵۴	
(اسم مصدر شینی و غیر اسم مصدر)	۵۴	
۱ و ۲ - آبشخوار، آبشخور	۵۴	
۳ - آرش	۵۵	
۴ - آونش	۵۵	
۵ - آیش	۵۵	
عبدالش	۵۵	
		اسم مصدر - حاصل مصدر
	۱۷	۱. مقدمه
	۱۹	اسم مصدر و حاصل مصدر در عربی
	۲۱	در زبان‌های اروپایی
	۲۲	تعریف
	۲۲	۱. اسم مصدر
	۲۲	۲. حاصل مصدر
	۲۲	توضیح
	۲۳	فرق اسم مصدر و مصدر

۷۴	IV - اسم مصدر «یایی»	۵۶	۷ و ۸ - بخشایش و بخشش
۷۴	۱ - به مصدر مرخم (= سوم شخص مفرد)	۵۶	۹ - پاداش
	۲ - بریشه فعل (= دوم شخص مفرد)	۵۶	۱۰ و ۱۱ - پالایش و پالش
۷۶	امر حاضر)	۵۷	۱۲ - پوپیش
	۳ - گاه به اسم فاعل مرکب (مرخم) که جزو	۵۷	۱۳ - پوزش
۷۶	دوم آن «باش» است، پیوندد.	۵۷	۱۴ - چالش
۷۶	۴ - جمع اسم مصدر «یایی»	۵۸	۱۵ - چربش
۷۷	V - اسم مصدر مختوم به «-مان»	۵۸	۱۶ - چندش
۷۷	VI - اسم مصدر مختوم به «-ا»	۵۸	۱۷ - خرنش
۷۸	VII - مصدر مرخم	۵۸	۱۸ - کرنش
۷۸	مصدر مرخم	۵۹	۱۹ - کیجش
۷۸	VIII - ریشه فعل	۵۹	۲۰ - نیازش
۷۹	IX - جمع اسم مصدر	۵۹	۲۱ - یورش
۷۹	X - نقد اقوال نویسندگان	۵۹	۵ - اسم مصدر مرخم
۷۹	راجع به علایم دیگر اسم مصدر	۶۰	۶ - جمع اسم مصدر شینی
۸۲	۱ - خلاصه	۶۰	II - اسم مصدر «هایی»
۸۲	۱ و ۲ و ۳، اسم مصدر «شینی»	۶۰	۱ - مقدمه
۸۲	۴ - اسم مصدر «هایی»	۶۰	در پهلوی
۸۲	۵ - اسم مصدر «آری»	۶۱	تسمیه
	۳ - حاصل مصدر	۶۱	موارد استعمال
	I - مقدمه	۶۱	۲ - ساختمان
۸۳	۱ - سی	۶۶	۳ - جمع
۸۳	در پهلوی	۶۷	III - اسم مصدرهای «آری»
۸۳	تسمیه	۶۷	۱ - مقدمه
۸۴	یای حاصل مصدر و یای نسبت	۶۲	گفتار ادیبان
۸۴	موارد استعمال	۶۹	۲ - ساختمان
۹۳	II - ساختمان	۷۰	تسمیه
۹۳	۱ - الحاق به اسم ذات	۷۱	موارد استعمال
۹۴	۲ - الحاق به اسم غلم	۷۱	۳ - آمثله
		۷۴	۴ - جمع

۱۱۴ استثناء	۳- الحاق به صفت ۹۵
۱۱۵ ۳- کلمات مختوم به «ه» غیر ملفوظ	الف - صفت بسیط ۹۵
۱۱۸ ۴- فرق «ی» و «گری»	ب - صفت مشتق ۹۷
۱۱۹ ۵- پهنی و پهنایی، روشنی و روشنایی	ج - صیغه تفضیل ۹۹
۱۲۱ ۶- زندگی و زندگانی	د - صفت مشتق عربی ۹۹
۱۲۱ ۷- ترکیب حاصل مصدر یایی با	هـ - صفت مرکب ۱۰۱
۱۲۳ اسم مصدر شینی	۴- در پهلوی ۱۰۳
۱۲۳ IV - حذف «ی» حاصل مصدر	۵- الحاق به ضمائر ۱۰۵
۱۲۶ ۲- «گی»	۶- الحاق به عدد ۱۰۵
۱۲۸ ۳- حاصل مصدر مختوم به «یا»	۷- الحاق به آدات استفهام ۱۰۶
۱۲۹ ۴- تیت مصدری	۸- الحاق به «در» عربی ۱۰۶
۱۲۹ ۵- ملاحظات راجع به حاصل مصدر	۹- الحاق به جمع عربی ۱۱۰
۱۳۰ ۶- جمع حاصل مصدر	۱۰- الحاق با اسم خاص (مسم) ۱۱۰
۱۳۱ ۷- اسمهای مختوم به «ا»	III - ملاحظات درباره «ی» حاصل ۱۱۱
۱۳۲ ۸- خلاصه	۱- کلمات مختوم به «ا» ۱۱۱
	۲- کلمات مختوم به «و» ۱۱۲

به نام خداوند جان و خرد

در قلم آورده حافظ قصه لعل لبث آب حیوان می رود هر دم ز اقلام هنوز
سپهر حمد ذات لایزال الهی را که توفیق چاپ مجدد کتاب های دستور زبان فارسی را
عنایت فرمود.

چاپ نخست، این مجموعه شامل کتاب های زیر بوده است:

۱. قاعده های جنس در زبان فارسی
 ۲. اسم مصدر، حاصل مصدر
 ۳. اضافه، بخش نخست
 ۴. اضافه، بخش دوم
 ۵. مفرد و جمع، معرفه و نکره
- در چاپ های بعدی کتاب های فوق با عناوین زیر چاپ شد:
۱. مفرد و جمع به جای قاعده های جمع، و مفرد و جمع
 ۲. اسم مصدر، حاصل مصدر
 - ۳ و ۴. اضافه به جای اضافه بخش نخست و اضافه بخش دوم
 ۵. معرفه و نکره، بخش معرفه و نکره از «مفرد و جمع و معرفه و نکره»
- و بالاخره در چاپ نهایی کتاب های مذکور با این عناوین منتشر شد.

۱. مفرد و جمع
۲. اسم مصدر — حاصل مصدر
- ۳ و ۴. اضافه
۵. اسم جنس و معرفه، نکره

دکتر معین در نظر داشت که بقیه مباحث دستوری را به تدریج منتشر کند. اما تمام وقت او، غیر
از تدریس در دانشگاه تهران و کار لغتنامه دهخدا، به تدوین و چاپ فرهنگ فارسی اختصاص

یافت و دیگر وقتی برای کار روی مباحث دستوری باقی نماند.

بعد از چاپ این کتاب‌ها تا امروز دستورهای زیادی چاپ شده است. با مشکور بودن زحمات مؤلفان، متأسفانه هنوز دستور جامع و نسبتاً کاملی که بیشتر مشکلات دستوری متون کلاسیک فارسی را حل کند، تألیف نشده است. در کتاب‌های دبیرستانی استثنائات قوانین دستوری ارائه شده بیش از متن قانون چشمگیر است. مسئله مهم‌تر آن که متون کلاسیک فارسی برای حل مشکلات دستوری نیاز به کتاب‌های دستور قدیمی دارد مثل دستور پنج استاد که بیشترین کاربرد را در متون قدیمی دارد. در حالی که دستورهای جدید بسیاری از موارد دستوری در متون قدیمی را حل نمی‌کند. تا آنانی که دستور جامع و کامل و مورد قبول بیشتر ادیبان و زبان‌شناسان و محققان متون کلاسیک متأسر شود از دستورهای دکتر معین و دستور پنج استاد و دیگر دستورهای قدیمی بی‌نیاز نیست.

نکته دیگر آنکه در حفظ زبان و ادبیات فارسی ناگزیر باید روش بزرگان زبان و ادب فارسی را پی گرفت. آنان که نخستین قدم داشتند و تقدّم فضل؛ آنان که میراث هزارساله زبان و ادب فارسی را قدر دانستند، حفظ کردند و به آن سر دادند. مسائل مربوط به خط و زبان فارسی را نمی‌شود به عنوان ابداع و نوآوری تغییر داد.

آفرین بر کلک نقاشی که داد
بکر معنی را چنین حسن جمیل

از کارکنان انتشارات صدای معاصر و از مدیریت انتشارات، آقای محسن محمدی که زحمت چاپ این مجموعه را به عهده داشتند سپاسگزاری می‌کنم. خداوند توفیق خدمت فرهنگی به همه عنایت فرماید.

این حکایت گرچه خود افسانه است	از همه آن افسانه‌ها بیگانه است
گرچه افسانه‌ست افسانه مخوان	چون دگر افسانه‌ها افسون مدان
گوهر حکمت از این افسانه جوی	راه سوی معرفت آسان بیوی ^۱

مهدخت معین

فروردین یکهزار و سیصد و نود و چهار

۱. سروده دکتر محمد معین، ستاره تاهید یا داستان خرداد و امرداد.

نشانه‌های اختصاری

ج = جلد، مجلد.

ح = حاشیه.

زبان آموز = نامه زبان آموز، علامت کتبی، ناظم الاطباء، چاپ سنگی، تهران ۱۳۱۶ قمری.

س = سطر

شاهنامه بخ = شاهنامه فردوسی، به تصحیح دکتر... مینوی، نفیسی، به سرمایه کتابفروشی بروخیم، ۱۰ مجلد، ۱۳۱۳ شمسی.

ص = صفحه

قبه‌ی = دستور زبان فارسی، عبدالعظیم قریب، ملک الشعراء بهار، مدح الزمان فروزانفر، جلال‌الدین

همایی و رشید یاسمی، چاپ کتابفروشی علمی، ۲ مجلد، تهران (بدون تاریخ).

کاشف = دستور زبان فارسی، غلامحسین کاشف، اسلامبول ۱۳۲۸ قمری.

نهج‌الادب = نهج‌الادب، نجم‌الغنی، لکهنو، مطبعة نول کشور ۱۹۱۹ میلادی.

به نام خدا

مقدمه

تدوین دستور زبان فارسی

تدوین دستور کامل زبان فارسی، مانند تاریخ ادبیات و فرهنگ لغات محلی (لهجه‌ها) - با توجه به اوضاع و مقتضیات کنونی - در صورتی انسان‌پذیر است که مباحث مختلف آن جداگانه مورد تدقیق قرار گیرد، و این نیز بیش از مراجعه به متن در خود، بی‌نی که تاکنون به فارسی و به زبانهای دیگر راجع به زبان فارسی نوشته شده، محتاج به استقرار تام - یا نزدیک بدان - در متنهاى نظم و نثر و زبان مخاطب فارسی زبانانست. گروهی از معاصران ما به این کار اهتمام بلیغ دارند، و یادداشتهایی گردآورده‌اند، و بعضی آنان برخی از یادداشتهای خود را منتشر کرده‌اند، و این روشی است پسندیده، چه هر گاه همه کسانی که درین راه خطیر گامزن هستند، یادداشتهای خود را تهذیب و اصلاح و منتشر کنند، پس از فحوص و نقد ادیبان، راه تدوین دستور مشروح و دقیق زبان فارسی، از میان آن همه تتبعات، هموار خواهد شد.

طرح دستور زبان فارسی

نگارنده از سال ۱۳۳۱ شمسی - به تشویق دوستان فاضل - بر آن شد که یادداشتهای دستوری خود را تدوین کند، و به‌عنوان «طرح دستور زبان فارسی» به‌تدریج انتشار دهد، و در طی نه سال شماره‌های ذیل ازین سلسله انتشار یافته:

- ۱- قاعده‌های جمع در زبان فارسی ۱۳۳۱ شمسی
- ۲- اسم مصدر، حاصل مصدر ۱۳۳۲ شمسی
- ۳- اضافه، بخش نخست ۱۳۳۲ شمسی
- ۴- اضافه، بخش دوم ۱۳۳۹ شمسی
- ۵- مفرد و جمع، معرفه و نکره ۱۳۳۷ شمسی

مختصات رساله‌های دستوری

درین سلسله رساله‌ها بیش از قیاس، روش استقرا بکار رفته، و شاهدها نیز از نظم و نثر قدیم و متوسط و معاصر، از گویندگان و نویسندگان فصیح، و غیرفصیح، و از زبان ادبی و زبان عامیانه و مخاطب برگزیده شده است.

رسایل مذکور هم‌اکنون در کتاب دستور زبان فارسی نیست، بلکه مشتمل بر نکات دستور تطبیقی (Grammaire comparée) و تاریخچه دستور زبان فارسی - یعنی تاریخ تحولات این زبان - و نکات مربوط به انشا و احیاء ادبی فارسی نیز می‌باشد.

روش کار

قصد ما آنست که برخی از مباحث اصلی دستور زبان فارسی را - که در طی سالیان دراز یادداشت‌هایی درباره آنها تهیه شده - منتشر سازیم. در تدوین این مباحث نیز از تحقیقات پیشینیان و معاصران - ایرانی و غیرایرانی - استفاده می‌کنیم، و پس از تدوین هر رساله، آنرا از نظر چندتن از دوستان فاضل که در دستور زبان کار کرده‌اند می‌خوانیم، و نظرات ایشان را - پس از تدقیق و جرح و تعدیل - به نام خود آنان در رساله وارد می‌کنیم. بهر آنچه گفته شد، این سلسله مباحث دستوری کار یک تن نیست. با این همه مدعی آن نیستیم که رساله‌های مذکور بی‌تقص است، زیرا کمال مطلق هیچگاه بشر را میسر نیست، و ما در هر رساله تکرار کرده‌ایم که خوانندگان فاضل نظر خود را در اصلاح و اضافه و نقصان مطلب و شواهد برای ما بنویسند، تا در چاپهای آینده به نام خود آنان درج گردد.

نظرهای مختلف

عده‌ای می‌گویند: «هنوز زود است که دستور زبان فارسی تدوین و طبع شود.» اینان چند گروهند: دسته‌ای دلیلی بر این مدعی اقامه نمی‌کنند، و اساساً با هر کار مثبتی مخالفت می‌ورزند، و ما را

با آنان کار و گفتار نیست. گروه دیگر گویند: «دستور را یک تن نمی‌تواند بنویسد.» این گفتاریست درست و «قولیست که جملگی برآند.» در این راه مشکل، از سویی عده‌ای از دوستان با ما همکاری دارند، و از سوی دیگر در درس «دستور زبان فارسی» دوره دکتری ادبیات، در دانشکده ادبیات، دانشجویان فاضل هر یک مبحثی از مباحث دستور را مورد تدقیق قرار می‌دهند، و نتیجه کار آنان پس از تهذیب و تنقیح به نام خود آنان چاپ خواهد شد.

گروه دیگر گویند: «تا همه متنهای نظم و نثر فارسی چاپ نشود، دستور زبان فارسی نباید تدوین گردد.» ادعایی است شگفت، چه این عده همین گفتار را درباره «لغت‌نویسی» فارسی نیز تکرار کنند. گویند: «تدوین لغت فارسی نباید صورت بگیرد جز پس از تصحیح و طبع کلیه متون.»

اما باید دانست که تصحیح متون جز با مراجعه به کتب لغت و اطلاع بر قواعد صرف و نحو زبان میسر نیست. پس درین صورت «دور» لازم آید: دستور و لغت را نباید تدوین کرد، زیرا همه متون چاپ نشده، متون را نباید تصحیح کرد، زیرا لغت و دستور زبان تدوین نگردیده است! عقل سلیم حکم می‌کند که با مراجعه به متون نظم و نثر چاپ شده و نسخ خطی — تا آنجا که مقدور است — و با استفاده از تحقیقات گشتگان و معاصران — شرقی و غربی — دستور زبان و لغت تدوین شود، و همین دستور و لغت در تصحیح متون مورد استفاده قرار گیرد. متنهایی که بعداً تصحیح و طبع خواهد شد ناگزیر بعضی نقاط تاریک لغت و دستور را روشن خواهد کرد، و موجب تجدید نظر در برخی از قواعد دستوری — که بر اثر استقلا ناقص صورت قاعده به خود گرفته — خواهد شد.

بنابراین، در طبع دوم دستور و لغت (هر دو) اصلاحاتی به عمل خواهد آمد، و این مجموع برای چاپ دوم همان متون طبع شده — که غالباً اشکالاتی همراه دارد — یک بار خواهد رفت، و بر مواضع تاریک آنها روشنائی خواهد افکند. بنابر آنچه گفته شد طبع و تصحیح دستور و لغت و متون نظم و نثر، متلازم یکدیگر و غیرقابل انفکاک اند. این نکته را هم باید در خاطر داشت که اگر منتظر طبع تمام متون (نظم و نثر) فارسی بشوند، شاید ناگزیر گردند یک قرن انتظار بکشند، چه به تحقیق از آغاز ایجاد چاپخانه در ایران تاکنون عشر کتابها و رساله‌های پارسی طبع و منتشر نشده است. جمع‌آوری نسخه‌های خطی و عکس‌برداری از نسخه‌های موجود در ایران، ترکیه، افغانستان، پاکستان، هندوستان و کشورهای اروپا و آمریکا خود کاریست عظیم، و مستلزم مدت و فرصتی طولانی و صبر و حوصله‌ای عظیم و صرف وجهی هنگفت می‌باشد. درین صورت جایز نیست که تدوین لغت و دستور زبان فارسی را به یک قرن بعد موکول کنیم.

سلسله جدید

آقای ابراهیم رضانی مدیر کتابخانه ابن سینا «سازمان چاپ و پخش کتاب» بر آن شده‌اند که سلسله طرح دستور زبان فارسی را از شماره اول طبع کنند، تجدید طبع رسایل چاپ شده به قرار ذیل صورت گرفته:

شماره ۱- مفرد و جمع (بجای قاعده‌های جمع چاپ ۱۳۳۱ و مفرد و جمع چاپ ۱۳۳۷ با تجدیدنظر) (این رساله در دی ماه ۱۳۴۰ طبع و منتشر شده).

شماره ۲- اسم مصدر، حاصل مصدر (به جای اسم مصدر- حاصل مصدر، چاپ ۱۳۳۲) (کتاب حاضر).

شماره ۳- اضافه (تجدید طبع اضافه، بخش نخست، چاپ ۱۳۳۲ و بخش دوم، چاپ ۱۳۳۹، با تجدیدنظر) (این رساله در شهریورماه ۱۳۴۱ طبع و منتشر شده).

شماره ۴- معرفه و نکره (تجدید طبع بخش معرفه و نکره از «مفرد و جمع و معرفه و نکره» چاپ ۱۳۳۷، با تجدیدنظر).

پس از طبع و انتشار رساله‌های مذکور مباحث دستوری - که تاکنون چاپ نشده - به تدریج به طبع خواهد رسید.

از خدای بزرگ توفیق می‌خواهیم.

تهران - آذرماه ۱۳۴۱